

**TOPISHMOQLARNING JANRIY XUSUSIYATLARI VA
FUNKSIYALARI**

GENRE FEATURES AND FUNCTIONS OF PUZZLES

NamDU 10.00.01- O'zbek tili kafedrası mustaqil izlanuvchisi

UBS Til va adabiyot ta'limi kafedrası o'qituvchisi

Malikova Gulchexra Odiljon qizi

ziyodullamalikov1@gmail.com

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada xalq o'g'zaki ijodining eng kichik janrlaridan sanalgan topishmoqning qanday janr ekanligi, yaratilish davriga ko'ra turlari, uning qanday maqsadlarda va shakllarda yaratilishi hamda o'ziga xos janriy xususiyatlari, funksiyalari nazariy va amaliy izlanishlar asosida misollar bilan birgalikda tahlil qilingan.*

***Kalit so'zlar:** topishmoq, an'anaviy topishmoqlar, texnik topishmoqlar, mantiqiy tuzilma, metaforik ifoda, ramziy ma'no, obraz.*

Аннотация. В данной статье совместно анализируются жанр загадки, который является одним из самых малочисленных жанров фольклора, его виды по периоду создания, цели и формы его создания, а также его своеобразные жанровые особенности. с примерами, основанными на теоретических и практических исследованиях.

Ключевые слова: загадка, традиционные загадки, технические загадки, логическая структура, метафорическое выражение, символика, образ.

Annotation. In this article, what is the genre of the riddle, which is one of the smallest genres of folklore, its types according to the period of creation, the

purposes and forms of its creation, as well as its unique genre features, are analyzed together with examples based on theoretical and practical research.

Keywords: riddle, traditional riddles, technical riddles, logical structure, metaphorical expression, symbolism, image.

KIRISH

Til dunyoni aks ettiradi. Tilda obyektiv olam elementlari o'z ifodasini topadi. Shuning uchun ham til badiiy obrazlar yaratish vositasidir.[1.,15] O'zbek tili, undagi betakror so'z va iboralar, hikmatli so'zlar, maqol, matal va topishmoqlar xalqimizning asrlar davomidagi juda katta hayotiy tajribasi asosida shakllangan, sayqal topgan bo'lib, bu bitmas-tuganmas xazina biz va bizdan keyingi avlodlar uchun ham bebaho meros hisoblanadi. Xalqimizning asrlar davomida shakllangan turmush tarzi, orzu-umidlari, hayot davomidagi qiyinchiliklari, zulm va istibdodga qarshi kurashlari, shu bilan birga, ezgu insoniy fazilatlari, bag'rikengligi, mard va tantiligi, haqso'z va mehnatsevarligi son-sanoqsiz topishmoqlarda o'z ifodasini topgan desak, mubolag'a bo'lmaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Topishmoqlar xalq og'zaki ijodi va tafakkurining ajoyib namunalari bo'lib, ular ko'pincha insonlarning mantiqiy fikrlash, tasavvur qilish va so'z san'ati bilan bog'liq bo'lgan aql-idrokni rivojlantiradi. Ular har bir xalqning madaniyatida muhim o'rin tutadi va ular o'zining janriy xususiyatlari bilan ajralib turadi. "Jumboq"lar¹ bu qisqa va ravshan bo'lmagan matn bo'lib, odatda biror narsani yoki hodisani ifodalash uchun ishlatiladi. Topishmoqlarning turlari quyidagicha bo'lishi mumkin:

¹ Topishmoq nazarda tutilyapti.

An'anaviy topishmoqlar – odatda xalq orasida qadimdan yuritilib, asosan madaniyat, urf-odatlar, hayot tarzi, tabiiy hodisalar bilan bog‘liq topishmoqlar. Masalan, quyida misol qilib keltirilayotgan topishmoqlarda tabiat hodisalar va o‘zbek xalqining o‘ziga xos turmush tarzi va an‘analari aks etganini ko‘rishimiz mumkin:

Ko‘k o‘ylakka qo‘l yetmas. {Osmon}

Asaldan shirin,

Zahardan achchiq. {so‘z, gap}

Ilmiy yoki texnik topishmoqlar – yangi ilmiy yutuqlar, texnologik ixtirolar yoki murakkab jarayonlarni tasvirlash uchun ishlatiladigan topishmoqlar. Xususan quyida namuna qilib keltirilgan topishmoqlar texnologik ixtirolar natijasida yuzaga kelgan.

Qizdirsang ishlar,

Kiyim tekislar. {Dazmol}

Nima ekan o‘ylab boq,

Rezinkadan g‘ildirak

Avtobusmas, na tramvay,

Ishlatmaydi benzin-moy. {Velosiped}

Chin qushim, chindi qushim,

Osmon tomiga qo‘ndi qushim.

Osmon tomida oymomani

Tuya qilib mindi qushim. {Raketa}

Shu o‘rinda aytish joizki, topishmoqlar bir nechta o‘ziga xos janriy xususiyatlarga ega:

1. *Qisqalik va ifodaning aniqligi.* Topmachi²lar ko‘pincha qisqa va aniq shaklda beriladi. Ushbu xususiyat topishmoqni yengil va tezda tushunish imkonini beradi, shuningdek, u o‘quvchining fikrlash qobiliyatini sinovdan o‘tkazishga yordam beradi:

Uzoq tog‘da o‘t yonar. {Quyosh}

Yarmi qora, yarmi oq. {Tun va kun}

Bi palakda 12 hamak. {Yil va 12 oy}

Bir teshikda hamma olam. {Quloq}

2. *Mantiqiy tuzilma.* Topishmoqning mantiqiy tuzilmasi ham uning janriga xos xususiyatdir. Ularni yechish uchun o‘ylash, analitik yondashuv va mantiqiy tahlil talab etiladi. Mantiqan to‘g‘ri yechimga yetishish uchun o‘zaro bog‘liq bo‘lgan tushunchalarni aniqlash lozim. Buni quyidagi misollar namunasida ko‘rishimiz mumkin:

Bozorda topilmaydi,

Tarozida sotilmaydi,

O‘zi boldan shirin,

Lekin yeb bo‘lmaydi. {Uyqu}

Joni bor jondan,

Suv ichar qo‘ldan,

Ko‘zlari nurdan,

Terisi puldan. {Baliq}

3. *Ramziy va metaforik ifoda.* Topishmoqlar ko‘pincha ramziy va metaforik tilni ishlatadi. Bu ularni yanada chuqurroq va ma'nodor qilish uchun qo‘llaniladi.

² Topishmoq nazarda tutilyapti

Ko‘plab topishmoqlar oddiy obyektlar yoki hodisalarni tasvirlashda simvolizmga tayanadi. Qadimiyatning ulkan olimi Aristotel, topishmoqlarning metaforalardan tashkil topganligini alohida ta’kidlaydi: “Amalda topishmoqning mohiyati haqiqatan mavjud bo‘lgan narsa to‘g‘risida so‘zlash, shu bilan birga, butunlay mumkin bo‘lmagan narsalarni birlashtirishdir. Bunga (ko‘p qo‘llanadigan) so‘zlar vositasida erishib bo‘lmasa, metaforalar orqali mumkin.” Masalan,

Joni bor jondan,

Suv ichar qo‘ldan,

Ko‘zlari nurdan,

Terisi puldan. {Baliq}

Otasi egri-bugri {suv havzasini tuproqqacha bo‘lgan qismi}

Onasi egiloyim. {suv}

O‘g‘li qo‘shiqchi, {qurbaqa}

Qizi o‘yinchi. {baliq}

4. *Turli qatlamlar va javoblarning xilma-xilligi.* Topishmoqlarning yechimlari turlicha bo‘lishi mumkin, bu ularni ko‘proq o‘ylashga undaydi. Ba'zan topishmoqning bir nechta yechimi mavjud, shuning uchun ularni har xil nuqtai nazardan qarash mumkin. Bu, ayniqsa, filosofik yoki madaniy mazmundagi topishmoqlarga taalluqlidir.

Yarmi qora, yarmi oq. {Tun va kun}

Bi palakda 12 hamak. {Yil va 12 oy}

Otasi egri-bugri {suv havzasini tuproqqacha bo‘lgan qismi}

Onasi egiloyim. {suv}

O'g'li qo'shiqchi, {qurbaqa}

Qizi o'yinchi. {baliq}

NATIJALAR

Topishmoqlar – bu asrlar davomida xalq og'zaki ijodining ajralmas qismi bo'lib, ular turli zamonlarda va madaniyatlarda o'ziga xos o'rin tutgan. Topishmoqlar nafaqat o'yin-kulgi vositasi sifatida, balki ma'naviy va ijtimoiy tarbiya, fikrlash va mantiqiy xulosalar chiqarish jarayonida ham katta ahamiyatga ega. Ularning funksional tabiati, ya'ni qanday va qaysi maqsadlarda ishlatilishi, ularni juda qiziqarli va ko'p qirrali fenomenga aylantiradi. Shu o'rinda Z.Husainovning quyidagi fikrlarini keltirib o'tish lozimdir: “ Topishmoqlarning qadim zamonlardagi ijtimoiy funksiyasi va formasi shu vaqtgacha ilmiy asosda yetarlicha ochildmagan. Bu boradagi fikrlar ba'zi etnografik qarashlar asosida shakllangan”. [4.,13] Biz ham quyida topishmoqlarning ayrim funksiyalariga to'xtalib o'tdik:

1. Topishmoqlarning tarbiyaviy funksiyasi. Topishmoqlar odatda ijtimoiy va ma'naviy tarbiya vositasi sifatida ishlatiladi. Har bir topishmoqning o'zida axloqiy, estetik va madaniy jihatlar mavjud. Bejizga M.Abdurahimov: “ Topishmoqlar bolalar uchun tarbiya maktabidir,” – demagan. [5.,2] Ularning tarbiyaviy funksiyasini quyidagi asosiy yo'nalishlarga bo'lishimiz mumkin:

- *Axloqiy tarbiya:* Topishmoqlar orqali xalq o'zining axloqiy qadriyatlarini, yaxshi va yomonni ajratishni, to'g'ri qarorlar qabul qilishni, va mas'uliyatni o'rgatgan holda ularda ijtimoiy me'yorlar, xulq-atvor va axloqiy qarashlar o'z aksini topadi.

– *Estetik tarbiya:* Topishmoqlar ko‘pincha go‘zal va chuqur tasvirlarni o‘z ichiga oladi. Ular san‘atni, tabiatni va insonning ichki dunyosini anglashga yordam beradi. Topishmoqlar orqali bolalar va yoshlar so‘z san‘atini qadrlashni, tasavvur qilishni va madaniy merosga bo‘lgan hurmatni o‘rganadilar.

– *Badiiy va ijtimoiy tafakkur:* Topishmoqlar ijtimoiy hayotdagi hodisalar va turmush tarzini tasvirlash orqali odamlarni muammolarni hal qilishga, yangi g‘oyalar va yechimlar topishga undaydi. Bu, albatta, ijtimoiy rivojlanishga yordam beradi.

2. *Topishmoqlarning fikrni rivojlantirishdagi funksiyasi.* Topishmoqlar ko‘plab mantiqiy va analitik vazifalarni bajarish orqali fikrlash jarayonini kuchaytiradi. Ular quyidagi jihatlarni rivojlantiradi:

– *Mantiqiy fikrlashni rivojlantirish:* Topishmoqlarni yechishda qat‘iy mantiqiy yondashuv kerak. Ular murakkab vazifalarni osonlashtirish va mantiqiy fikrlashni kuchaytirishga yordam beradi. Topishmoqning javobi ko‘pincha qiyin va ko‘p o‘ylashni talab qiladi, bu esa aqliy qobiliyatlarni oshiradi. Masalan, «Birinchisi kishi ko‘rinmaydi, ikkinchisi ko‘rinadi, uchinchisi esa faqat rangi bilan tanilgan. Kimlar?» – javobi «Do‘stlar».

– *Yaratuvchanlik va tasavvur qilish:* Topishmoqni yechish uchun ko‘plab ijodiy yondashuvlar, yangi tasavvurlar va mulohazalar talab qilinadi. Topishmoqni hal qilish jarayonida bolalar va yoshlar o‘zlarining kreativ fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradilar, bu esa o‘z navbatida mantiqni, yangi g‘oyalar yaratishni ham kuchaytiradi.

– *Muammoni hal qilish qobiliyatini oshirish*: Topishmoqlar muammoli vaziyatlarda o‘rinli o‘ylashni va natijaga tez erishishni o‘rgatadi. Mantiqiy izlanishlar va izchil fikrlarni talab qiladigan topishmoqlarni hal qilish, shaxsiy hayotda va ishda muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo‘lgan qobiliyatlarni rivojlantiradi.

3. Topishmoqlarning psixologik funksiyasi. Topishmoqlarning ushbu vazifasi ularning shaxsiyatni shakllantirish va psixologik holatni yaxshilashda namoyon bo‘ladi. Bu funksiyaning asosiy jihatlari quyidagicha:

– *Insonni qiziqtirish va motivatsiya qilish*: Topishmoqlar odamni fikrlashga, yangi narsalarni o‘rganishga va bilimni kengaytirishga undaydi. Bu o‘z navbatida motivatsiya va o‘zini rivojlantirishga olib keladi. Topishmoqni yechish nafaqat shaxsiy intellektual yuksalishni ta'minlaydi, balki boshqalarga qarshi kurashishga bo‘lgan intilishni ham kuchaytiradi.

– *Stressni kamaytirish*: O‘yin sifatida ishlatiladigan topishmoqlar odamlarni stressdan chalg‘itadi va kayfiyatni yaxshilaydi. Biror topishmoqni yechish jarayonida inson vaqtni o‘tkazib, o‘zining ichki dunyosini diqqatga olish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu, ayniqsa, bolalar va yoshlarda psixologik farovonlikni oshiradi.

– *O‘ziga bo‘lgan ishonchni oshirish*: Topishmoq javobini topishda muvaffaqiyatga erishish shaxsning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi. Javobni topganingizda inson o‘zini qoniqarli va qulay his qiladi, bu esa beixtiyor uning psixologik holatini yaxshilaydi.

4. Topishmoqlarning ijtimoiy funksiyasi. Topishmoqlar ijtimoiy hayotda ham o'ziga xos o'rin tutadi. Ularning ijtimoiy vazifalarini quyidagicha izohlashimiz mumkin:

– *Kommunikatsiya vositasi sifatida:* Ular ko'pincha odamlar o'rtasida muloqot qilish uchun ishlatiladi va ijtimoiy aloqalarni o'rnatishga yordam beradi, o'z navbatida, jamoa ruhini kuchaytiradi.

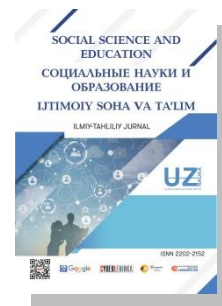
– *Madaniy va an'anaviy bog'lanish:* Topishmoqlar xalqning madaniy merosi, tarixiy xotirasi va an'analari bilan chambarchas bog'liq bo'lganligi uchun madaniyatni saqlash va undan avlodlarga yetkazish vositasi sifatida xizmat qiladi.

– *Hamkorlik va guruh ishlari:* Topishmoqlarni guruhda hal qilish kooperatsiya, jamoa ishlari va birgalikda qaror qabul qilishni rag'batlantiradi. Bu esa o'z navbatida ijtimoiy hamkorlikning rivojlanishiga yordam beradi.

XULOSA

Topishmoqlar — bu nafaqat o'yin-kulgi, balki aqlni o'rgatish, mantiqiy fikrlashni rivojlantirish va xalq madaniyatini tushunishga yordam beruvchi noyob san'at shaklidir. Ularning janriy xususiyatlari turlicha bo'lib, ular ramziy, mantiqiy, va o'yinli elementlarni o'z ichiga oladi. Topishmoqlarning turlari va ularning xususiyatlari xalqning madaniy va tafakkur tarixini aks ettiradi. Shunday qilib, topishmoqlar xalq og'zaki ijodining kichik janrlaridan biri bo'lib, mohiyat jihatidan millat vakillarining ziyrak, sinchkov, kuzatuvchan bo'lishlari uchun xizmat qilgan ekan. Badiiy jihatdan mukammallik esa xalq topishmoqlarining fazilatlaridan sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Hakimov M. Til nazariyasi va amaliyoti. – Farg`ona,2016. – B. 15
2. O‘zbek xalq ijodi: Ko‘p tomlik. – T.: Adabiyot va san’at nashriyoti, 1981.
3. Madayev O, Sobitova T. Xalq o‘g‘zaki poetic ijodi. – Toshkent-2010. – B. 43
4. Husainova Z. O‘zbek topishmoqlari. – Toshken; O‘zbekiston SSR “Fan” nashriyoti, 1966. – B. 3
5. Abdurahimov M. O‘zbek xalq topishmoqlari. – www.ziyouz.com, 2008